

להכיר, לזכור ולספר

מרחבי מבוכה כמנוף לתיקון

מילות מפתח: מרחב מבוכה, פליטות קולמוס, חזרת המודחק (חזרה כפייתית), טראומה, מורשת בנויה, שימור, מורשת לא מוחשית, דיסוציאציה, מנשייה, ואדי סאליב, טלבייה, קיבוץ

"אכן. כל זה אירע עוד מכבר, אך מאז לא הרפה ממני. אמרתי להשקיעו בשאון־ימים, להמיק ערכו ולהקהותו בשטפם של דברים, ואף הצלחתי, לעתים, להגיע לכלל מנוד־כתף מפוכח, ולראות שכל אותו דבר לא היה, ככלות הכל, כה נורא, והחזקתי טובה לעצמי על אורך־רוחי, שהוא כידוע אחי התבונה האמיתית. אולם מדי פעם מחדש הייתי חוזר ונגער, תמיה כמה נקל להפתות, ללכת שולל גלוי־עיניים, ולהצטרף מניה־זביה אל זו עדת המשקרים הגדולה הכללית – העשויה בורות, אדישות־תועלתית, וסתם אנוכיות ללא־בושה – ולהמיר אמת גדולה אחת במנוד־כתף חכמני של בעל־עבירה ותיק. ראיתי שאין עוד לפסוח על הסעיפים, ואף שעדיין לא גמרת־אומר היכן כאן המוצא, הרי נראה לי מכל מקום שתחת להחריש, הרי לכאורה, מוטב אפתח ואספר".

(ס' יזהר, חרבת חזעה)¹

1 יזהר 2006 [1949], עמ' 33.

תקציר

המאמר עוסק בניסיון האנושי למחוק ולהסתיר טראומות על ידי הרס המרחבים האדריכליים שבהם הן אירעו. אנו טוענים שניסיונות הטשטוש ההיסטוריים גדונים לכישלון ותמיד ברגע לא צפוי יצוץ משהו שיחשוף את המוסתר ויפגע בתכנון העתידי לקיום סביבה נורמלית. למרחבים אלה קראנו "מרחבי מבוכה".

המאמר הינו תוצאה של דיאלוג בין אדריכל לבין פסיכואנליטיקן. אדריכלות השימור והפסיכואנליזה מציגות ניסיון לשיתוף פעולה רעיוני שמנסה לחשוף את ההסתרה ומניעה ואת חשיבות הגילוי, למען שימור ופיתוח סביבות חיים שפיות.

המחקר החל בבחינת חדרי האוכל הקיבוציים כמראה חברתית ואדריכלית לחברה בישראל, והורחב לבחינת איזורים פוסט-טראומטיים כגון שכונת מנשייה, ואדי סאליב וטלביה. המשותף לכולם הוא היותם מרחבי מבוכה שבהם הטראומה הודחקה ולא טופלה.

מרתנו של מאמר זה להציע הבנה נוספת של אזורים היסטוריים שזיכרונות קשים מהם, בעיקר כאלה הנוגעים לגירוש ולהרס, אצורים אצל אנשים רבים. הבנה כזאת עשויה לשפוך אור על ההיבטים האדריכליים של התמודדות עם טראומה, ואף לסייע לעוסקים בקביעת מדיניות אורבנית להתמודד בהצלחה עם האתגר שבהתחדשות עירונית. ככלל, כשמדובר בשיקום ובהתחדשות של אזורים היסטוריים ואתרי מורשת, מקובל להתייחס בתכנון לשני היבטים עיקריים: המורשת המוחשית והמורשת הלא-מוחשית (אמנת ונציה, 1964; ICOMOS, 1994). אנחנו נבקש להוסיף התייחסות להיבט נוסף – רגשותיהם של האנשים שחיו במרחב ולעיתים עדיין חיים בו. בעינינו, חוסר ההתייחסות להיבט רגשי זה מביא, בדרך כלל, להתעלמות מהקהילות שחיו במקום ומערכיהן, ומונע מהמקום שיקום ראוי בהיבט החברתי, הקהילתי והעירוני.

כדי להציג מודל עבודה במרחבים כאלה, נציע במאמר זה מושג חדש – "מרחב מבוכה". מושג זה מטמיע בתחום תכנון הערים והאזורים תובנות משדה הפסיכולוגיה והפסיכואנליזה – בעיקר בכל הנוגע לזיכרון, לטראומה ולפוסט-טראומה – ומספק כלים תיאורטיים ומעשיים לטיפול אדריכלי ועירוני רגיש בהתחדשות עירונית, למען רווחת

התושבים ולטובת המשכיות ויצירת קהילות עירוניות משגשגות. מושג זה והמודל שהוא מציע יאפשרו אפוא לשמר לא רק את מה שיש, אלא גם את מה שאין – אותם חלקי זיכרון שנחקו מהתודעה הקולקטיבית בשל טבעם הטראומטי. מהלך זה חשוב בעינינו, שכן מתוך נקודת המבט שנציע כאן אנו מניחים שהתייחסות לטראומות תאפשר למידה והתפתחות, במקום שחזור חוזר ונשנה, כואב ומלא סבל, של הטראומות שנחו בעבר – במקרה זה גירוש והריסה. אף שהשחזור הטראומטי המדובר כאן עוסק בחוויה קולקטיבית, קורבנותיה של חוויה זו הם פרטים.

בישראל קיימים אזורים רבים – כגון ביפו העתיקה (מונטרסקו, 2020), בעיר התחתית בחיפה (וייס, 2007), במרכזי הערים העתיקות בלוד וברמלה (מוריס, 1991; שרגאי, 2022; וורגפט, 2021) או ברבעים הערביים לשעבר בצפת ובטבריה (גלעד, 2022) – שתושביהם המקוריים גורשו, והניסיונות לשקם את המרחב העירוני לא עלו יפה, ולא התגבשה בהם קהילה חזקה ובעלת זיקה היסטורית למקום.

כדי להציג את המושג "מרחב מבוכה", שיעמוד במוקד המודל שאנו מציעים, נתמקד במאמר זה בכמה אזורים כאלה ונבחן מקרוב את מאפייניהם: מהי החוויה הנוצרת בשיטוט בהם? כיצד עולה מהם זיכרון העבר? וכיצד עבר זה משפיע על ההווה? לתיאור ולניתוח נקדים סקירה קצרה של שני גופי הידע המשולבים במודל המוצע: התחדשות עירונית באזורי מורשת היסטוריים, והגישה הפסיכואנליטית לטראומה ולפוסט-טראומה.

התחדשות עירונית

"התחדשות עירונית" היא מכלול הפעולות הקשורות ביישום מדיניות של התערבות יזומה בתהליכי ההתיישנות, הקיפאון וההידרדרות של אזורים אורבניים באמצעות כמה מהליכים משולבים: שיפור ושדרוג של מערך התשתיות העירוניות (רכבת קלה, מטר, שבילי אופניים, שיפור חזות העיר וכדומה), שיפור תנאי המגורים (שיקום בניינים ותוספות בנייה, פינוי-בינוי ועיבוי-בינוי), וכן חיזוק הקהילה והעצמת הפוטנציאל הכלכלי המקומי. כל אלה יוצרים שינויים פיזיים וחברתיים במרחב העירוני הקיים.

כשמדובר במרקמים אורבניים-היסטוריים, תהליכים של התחדשות עירונית נעשים בשימת לב לאתרי מורשת, שעל-פי אמנת ונציה (1964) ומסמך נארה של הוועדה הבין-לאומית למונומנטים ואתרים (ICOMOS, 1994) כוללים לא רק יצירה אדריכלית יחידה, אלא גם מכלולים עירוניים וכפריים שיש בהם עדות לתרבות ייחודית, להתפתחות אנושית חשובה או לאירוע היסטורי משמעותי. אתרי מורשת הם אפוא אתרים שנותרה

בהם מורשת מוחשית בדמות שרידים אדריכליים, מרקמים אורבניים, נופיים, אמנותיים או ארכיאולוגיים; או מורשת לא-מוחשית בדמות תכנים תרבותיים מקוריים ופעילות אנושית שקשורים קשר הדוק לשרידים הפיזיים שנותרו, כמו למשל מסורות, מנהגים, שירה, ספרות או פולחנים ואמונות דתיות.

באזורי התחדשות שלא זוהו בהם אתרי מורשת תרבותית, המדיניות המקובלת היא זו של "פינוי בינוי", אף כי הניסיון בעולם ובארץ מלמד כי מדיניות זו לא פתרה את המצוקות החברתיות והכלכליות של התושבים, אלא רק העתיקה אותם לאזורים מוחלשים אחרים בשולי העיר (שילה, 2009). באתרי מורשת, לעומת זאת, לא ניתן לשקם באמצעות פינוי והריסה – בשל החשש לאבד את המורשת המוחשית שנותרה. כיוון שכך, כדי לאפשר תהליכי התחדשות מקובל לנקוט פתרונות תכנוניים של שימור סלקטיבי, דוגמת בנייה חדשה סמוך למבנים היסטוריים שהוכרזו לשימור, או כתוספות עליהם. ואולם גם תהליכים אלה אינם חפים מאתגרים ומקשיים, כפי שעולה למשל ממחקרים שבחנו תהליכי ג'נטריפיקציה בשכונות לשימור (על נווה צדק, למשל, ראו לביא, 2007).

זאת ועוד, בתכנון ההתחדשות באזורים בעלי ערכים היסטוריים ותרבותיים מורגש חסרונה של התייחסות להיבטים החברתיים והרגשיים של האנשים שחיו או עודם חיים במרחב ההיסטורי, בייחוד כשמדובר באזורים שלתושביהם המקוריים זיכרונות קשים של אלימות, גירוש והריסה. זיכרונות כאלה נחווים לא פעם כטראומה ויוצרים תופעות של פוסט-טראומה.

טראומה ופוסט-טראומה

ביוונית עתיקה משמעותה המילולית של המילה טראומה היא פגיעה ברצף העורי – פצע או סדק. בפסיכולוגיה אירוע טראומטי הוא התרחשות שמבחינת עוצמתה ומשמעותה היא קטסטרופלית, כזו שהנפש אינה יכולה להכיל, שכן מדובר באקט אלים ש"חדר" פנימה וכבש את התודעה מבפנים. כך נוצרת חוויה של כאוס, שמאימת בקריסת המארג הנפשי: הגבול בין שתי המציאויות – הפנימית והחיצונית – מיטשטש, והעצמי חדל להתקיים כמהות נפרדת (Rudden, 2011; Even-Tzur, 2016).

כדי להתמודד עם טראומה, הנפש משתמשת במנגנון רב-עוצמה שנקרא דיסוציאציה – בידוד של החוויה הטראומטית כך שלתודעה לא תהיה גישה אליה. הטראומה נמצאת אפוא במרחב נפשי סגור ומבודד, מעין "צינוק נפשי" שאין גישה אליו. ואולם במצב זה יש

ממד אשלייתי, שכן החוויה שוכנת בנפש האדם שחווה אותה ומשפיעה על מחשבותיו, על הרגשותיו ועל מעשיו. פרויד טוען כי משום שהנפש אינה מעבדת את החוויה ואינה מסמלת אותה, הדרך היחידה לזכור אותה היא לשחזר אותה שוב ושוב (Freud, 1958). [1914]; Alpert, 2001; Tarantelli, 2003; Afek, 2018].

חשוב לציין שאין מדובר רק בטרואמה של הקורבן. מהספרות עולה כי מנקודת מבטו של הפְּעוּל, התוקפן, זיכרונו בעייתי יותר מזה של הקורבנות, שכן הקורבן זוכר את העוולות שנעשו לו ומבקש לזכור אותן כדי להימנע מהמשך הסבל ומחזרתו; התוקפן, לעומתו, אינו מעוניין לזכור את מעשיו, ומנסה למחוק אותם מזיכרונו באשליה שכך ייעלמו. הדינמיקה של המרחב הטראומטי של התוקפן אינה שונה אפוא במבנה שלה מהמרחב הטראומטי של הקורבן, שכן הטראומה מתאפיינת בחוויה אלימה שאינה עוברת מנטליזציה, וכך נשארת אלימות גולמית, לא-מעובדת, שמחפשת כתובת (Ternes, Cooper, & Griesel, 2020).

טראומות אינן רק חוויות של יחידים, אלא גם של קבוצות. אף שהמעבר מתפיסה של טראומה אישית לטראומה קבוצתית אינו מובן מאליו, הן פרויד והן ביון נדרשו לו בהתייחסם לתופעות קבוצתיות. כך למשל, בספרו **הפסיכולוגיה של ההמון ואנליזה של האני** (פרויד, 2009 [1921]) התייחס פרויד לזיקה שבין היחיד למנהיג ולהמון, ובהמשך הספר ניתח התארגנויות חברתיות מלאכותיות כגון צבא וכנסייה במונחים שקודם לכן השתמש בהם לתיאור היחיד (פרויד, 2013 [1912], 1988 [1930], 2009 [1939]). ביון התייחס לכך כשהניח את היסודות לעבודה בקבוצות (ביון, 1961). אם מקבלים את ההנחה שהפרט והקבוצה חווים אותם תהליכים דינמיים ומשתמשים באותם מנגנוני הגנה, אזי אפשר להקיש מהדינמיקה של טראומה אישית לזו של טראומה קבוצתית.

טראומה בהקשר מרחבי

במאמר זה ננסה לקשור בין אירועים טראומטיים של קבוצה וקהילה ומנגנוני ההגנה המתלווים לטראומה ובין המרחב הפיזי שבו התרחשה הטראומה, בין היתר באמצעות המושג "זיכרון קולקטיבי" – מושג שניסח לראשונה מוריס האלבווקס בספרו משנת 1929 הנושא שם זה (Halbwachs, 1992). לטענתו, בבסיס ההבניה של כל קולקטיב נמצא זיכרון שמגדיר את הסיבות, את המטרות ואת הגורמים המאחדים אותו ומצדיקים את קיומו. עוד טען כי עם עליית הלאומיות במאה ה-19 ושאיפתם של קולקטיבים לייצר מכנה משותף מאחד, גברה חשיבותו של זיכרון זה. מבחינת תוכנו, לרוב יכלול הזיכרון הקולקטיבי מעשי גבורה הרואיים (ניצחון בקרבות, סיפורי גבורה, וכדומה), ואילו הזיכרונות הקשים – של

תוקפנות, כישלון והפסד – יימחקו ויישכחו ממנו, בעיקר כדי שלא להטיל צל על היבט הגבורה ועל הטענה המוסרית של הצדדים הלוחמים. ואולם לעיתים הזיכרון הקולקטיבי מעמיד שאלות מוסריות. כך למשל, בגרמניה של אחרי מלחמת העולם השנייה נעשו תהליכים משמעותיים בכל הקשור בזיכרון ובהנחה של אשמת המלחמה והפשעים שבוצעו בה, כשניסיון מעשי מרתק לכלול טראומה בהקשר מרחבי נעשה בתהליך שימורו והחזרתו לתפקוד של המוזיאון החדש בברלין (Neues Museum Berlin), בראשית המאה ה־21.

המוזיאון נבנה באמצע המאה ה־19 באי המוזיאונים בברלין, והיה אחד מסמלי התרבות הגבוהה שלה. בסוף מלחמת העולם השנייה הופצץ המוזיאון על־ידי מטוסי בעלות הברית, ולאחר סיום המלחמה נכלל בשטחה של גרמניה המזרחית. בכל שנות השלטון המזרח־גרמני נותר המוזיאון הרוס ועזוב בחלק זה של העיר, ולאחר איחוד הגרמניות הוחלט לשקמו. פרויקט השימור, שנעשה כחלק מפעולה שלטונית רבת־עוצמה שנועדה לסמל את איחוד שתי המדינות בעלות העבר הטראומטי המשותף, היה ניסיון תרבותי להחזיר, חרף הקשיים הטכניים הרבים, את היצירה התרבותית הסמלית של המוזיאון החדש. גישת השיקום שנבחרה הייתה גישה של שימור, כך שכל השרידים הפיזיים שנותרו מהפצצת המוזיאון שומרו בשימור קפדני שמאפשר להבין את האירועים שחלו בו, ואילו החלקים שנותרו הרוסים – אלה נבנו בשפה עכשווית ומעודכנת. התוצאה היא מוזיאון יעיל ומתפקד, שבה בעת מספק עדויות לכל תקופה שהותירה בו צלקות מוחשיות ובלתי־מוחשיות (Ziesemer and Newton, 2009) (תמונה 1).

בהמשך להתפתחות התיאורטית והמעשית בעולם בנושאים של תהליכי התחדשות עירונית הכוללת מורשות פוסט־טראומטיות, כמו למשל בגרמניה, נציע במאמר זה מודל תיאורטי ומעשי שיכול לסייע לאתר אזורים שאוצרים בתוכם טראומות קולקטיביות, מתוך הנחה שהרחבת המודעות לאזורים מושתקים עצמה תאפשר שיקום והתחדשות.

כדי להבין אם במקומות בישראל שהתרחשו בהם טראומות קולקטיביות אכן ניכרים סימנים ועדויות להן גם באדריכלות ובמרחב, בחנו בשנים 2013–2018 אזורים שלפני 1948 חיו בהם פלסטינים, ובעקבות המלחמה אולצו לעזוב את בתיהם: רובע מנשייה ביפו – כיום אזור פארק צ'ארלס קלור; העיר העתיקה ביפו – כיום גן הפסגה וגן המדרון; שכונת ואדי סאליב בחיפה; אזור אבו־כביר בפאתי יפו; הכפר שיח' מוניס (היום שכונת רמת אביב ומשכנם של מוסדות ציבור כגון אוניברסיטת תל אביב, מטה השב"כ, מוז"א מוזיאון הארץ לשעבר], מוזיאון הפלמ"ח ומרכז רבין); וכן אזורים שבהם שכנו כפרים

תמונה 1. המוזיאון החדש (Neues Museum) בברלין, 2009. צילום: אמנון בר אור

פלסטיניים שנהרסו והועלמו על-ידי בניית קיבוצים על אדמתם ונטיעות של יערות קק"ל (בין היתר לוביא, ברעם ועיקרית) (גרואג, 2011). בכל מקום כזה חשפנו את תולדות המקום, בכלל זה את המורשת הבנויה שלו, ואיתרנו את שרידיה. לצורך כך נעזרנו בספרות ובחומרי ארכיון, צפינו בסרטים ובסרטונים רלוונטיים, סקרנו מפות היסטוריות, אספנו מידע מהסברים ומשילוט רשמי, קיימנו ראיונות עם תושבים מקומיים, וכן שוטטנו בשטחים במטרה לזהות שרידים ומאפיינים שמרמזים על הטראומה. ואכן, כפי שיתואר להלן, על אף הניסיונות הרבים והמתמשכים של הממסד הישראלי לדורותיו להתכחש למורשת הפלסטינית ולזכויותיהם ההיסטוריות של הפלסטינים בארץ, את תוצאותיה של הנפְּה המתמשכת ניתן לזהות במרחב הישראלי כולו – בעיר ובכפר.

ביטויים של טראומה במרחב

מבחינת מגוון האתרים שסיירונו בהם עלה כי מרחבים שתושביהם חוו טראומה קולקטיבית חולקים ביניהם מאפיינים משותפים. כשמדובר בלב אזור עירוני, הבנוי בצפיפות ובסגנונות אדריכליים מובהקים, הביטוי לטראומה יכול להיות בארבע דרכים עיקריות (סעיפים א-ד), כל אחת לחוד או בשילוב של כמה מהן יחד. כשמדובר באזורים מחוץ לעיר, מדובר בדרך כלל בשרידים של כפרים חקלאיים פלסטינים שנחרבו, המצויים בתוך חורשות קק"ל (סעיף ה).

א. חורשות או פארקים עירוניים מטופחים או מוזנחים למחצה

לעיתים מצויים בלב שטח עירוני חורשות או פארקים עירוניים שמבט בוחן יגלה כי אינם אורגניים לסביבתם ובדרך כלל גבוהים מהטופוגרפיה הטבעית, שכן נועדו לכסות הריסות. כאן נתייחס לשתי דוגמאות: גן הפסגה ביפו העתיקה, ופארק צ'ארלס קלור בתל-אביב, בשטח שהיה בעבר שכונת מנשייה.

גן הפסגה

לאחר ההרס הגדול שביצע נפוליאון ביפו בסוף המאה ה-18, במהלך המאה ה-19 בנו השליטים העות'מאנים את העיר מחדש. בשנות המרד הערבי הגדול (1936-1939) הרסו שלטונות המנדט הבריטי חלק מהעיר במטרה לפרוץ בתוכה דרכים חדשות שיאפשרו לשלוט בתושבים המתמרדים. המבצע כונה "מבצע עוגן" על שם צורת ההרס והתוויית הדרכים החדשות בלב הקסבה היפואית.

אחרי כיבוש יפו בשנת 1948 המשיכה עיריית תל-אביב בהרס שיטתי של העיר ההיסטורית במטרה מדעית כביכול – ביצוע חפירות ארכיאולוגיות בשטח של תל יפו לשם גילוי עברה הקדום של העיר. לאחר סיום החפירות ושינויים טופוגרפיים רבים בשל ריכוז פסולת החפירות ויצירת "פסגה חדשה", כוסה השטח המרוקן באדמה גננית, נשתלו מדשאות נרחבות הקרויות "גן הפסגה" (תמונה 2), ובראש הגבעה הוצבו ספסלי ישיבה הצופים על תל-אביב.

רק בתים אחדים, בעיקר מבנים השייכים לכנסיות הנוצריות, נותרו על תילם והפכו ל"שמורה ארכיטקטונית" לאומנים יהודים בלבד. בעבודות הפיתוח של הגן נעשה שימוש

תמונה 2. גן הפסגה ביפו, מבט לדרום, 2015. צילום: הסטודיו לשימור, אוניברסיטת תל אביב

משנִי באבני הכורכר ששרדו מההריסות. בליבה של עיר היסטורית בעלת מורשת מפוארת של אלפי שנים מצוי אפוא גן חדש, שאינו מאפשר הבנה והתמצאות.

פארק צ'ארלס קלור

אזור פארק צ'ארלס קלור בתל־אביב הוא מרחב של גבעות מכוסות במדשאות, מגרשי חנייה ומערכות שבילים, שנוצר על גבי שטח שיובש מהים בעקבות השלכת שרידי הבתים ההרוסים של שכונת מנשייה – שהייתה בצפונה של יפו – למים.

על גבי שטחי ההריסות של השכונה נבנו מגדלים חדשים כחלק מפרויקט שאפתני של "הסיטי החדש" של תל־אביב (תמונות 3–4), וברקע נראית העיר ההיסטורית יפו

תמונה 4. פארק צ'ארלס קלור, מבט אווירי מדרום לצפון, 2014. צילום: הסטודיו לשימור, אוניברסיטת תל אביב

תמונה 3. גן צ'ארלס קלור, מבט ממערב למזרח, 2014. צילום: הסטודיו לשימור, אוניברסיטת תל אביב

תמונה 5. גן צ'ארלס קלור, מבט מצפון לדרום לכיוון יפו, 2014. צילום: הסטודיו לשימור, אוניברסיטת תל אביב

(תמונה 5), אימה־הורתה של שכונת מנשייה שצמחה ממנה כבר באמצע המאה ה־19. עוד ניתן להבחין בקו החוף המלאכותי באורך של כקילומטר וחצי, שנוצר מייבוש רצועת המים, שעליה תכנן בתחילת שנות ה־70 של המאה ה־20 האדריכל ע' הילל את פארק המדשאות (תמונה 4). הסלעים הנושקים למים נועדו למנוע סחיפה של חומר המילוי (החורבות) לים בימי סערה. בכך נגזלה מתושבי העיר גם רצועת חופי רחצה, ובמקומה נוצר שטח חסר זהות היסטורית וחסר אוריינטציה.

ב. אזורים ובניינים המאופיינים באדריכלות מודרנית מאוחרת, השונה לחלוטין בסגנונה ובקנה המידה שלה מהאדריכלות המסורתית שסביב לה

עיר הולכת ונבנית במשך דורות, בתקופות מוגדרות מבחינה חברתית, כלכלית ותרבותית. האדריכלות המקורית משקפת את טבעם של בונים, ולשכונות המקוריות שנבנו בעיר צביון אדריכלי ברור. אירועים קשים מאפשרים הרס של המרקם הבנוי ובנייה חפוזה מעליו, ובנייה זו ניתנת לזיהוי כמעט מיידית. הדוגמאות המובאות כאן הן משני אזורים שבעברם היו עירוניים וצפופים – שכונת מנשייה, כיום אזור פארק צ'ארלס קלור בתל-אביב, ושכונת ואדי סאליב בעיר התחתית בחיפה.

מסגד חסן בק

מסגד חסן בק, שנבנה בשנים 1914–1916, היה המסגד הראשי והגדול של שכונת מנשייה (בצפונה של יפו) ושירת את המאמינים המוסלמים באזור. בעקבות מלחמת 1948 פונו תושבי השכונה, ולאחר ההריסה השיטתית של בתי התושבים, נותר המסגד לבדו, ללא קהילת מתפללים. סביב המסגד, על גבי השטחים המרוקנים, החלה בנייה חדשה ביוזמת עיריית תל-אביב, ללא כל זיקה לעבר ולמורשתה של השכונה (תמונה 6).

תמונה 7. אזור מסגד חסן בק, 2010. צלם לא ידוע

תמונה 6. מסגד חסן בק, שנות התשעים במאה ה-20. צלם לא ידוע

בשטחים הנרחבים שנותרו ריקים הוכשרו מגרשי חנייה גדולים, ועל גבי השטח שיושב באמצעות השלכת ההריסות לים נבנה פארק צ'ארלס קלור (ראו לעיל). בשנת 1983, לאחר שנים של הזנחה והתמוטטות הצריח, שופץ המסגד (תמונה 7). בשנת 1980 נבנה מבנה הדולפינריום על שטח מיושב נוסף. עם השנים ננטש המבנה, ובשנת 2001 התרחשה במועדון שפעל בבניין הדולפינריום הנטוש מתקפת טרור נגד תלמידי תיכון שבאו לבלות. הבניין נהרס בשנת 2018. את תולדות המקום ואת ההיגיון האורבני של האזור ניתן לנסות ולהבין בעזרת המסגד המיוזם, שהוא "פליטת קולמוס" (Parapraxis) הרומזת על הפעולות ההרסניות שהיו במקום. גם ההרס של מבנה הדולפינריום מחק זיכרון של טראומה, בעוד לחלופין אפשר היה להסב אותו לצורכי ציבור תוך כדי שימור זיכרון הטראומה שהתרחשה בו.

ואדי סאליב

ואדי סאליב – שכונת הפועלים ההיסטורית בעיר התחתית של חיפה – הייתה ברובה שכונה פלסטינית של עובדי הנמל, הרכבת והמפעלים הגדולים שבנו הבריטים בעיר. במלחמת 1948 נפגעה השכונה, ותושביה הפלסטינים נאלצו לעזוב את בתיהם ולא הורשו לחזור אליהם. ואולם שכונה זו לא נהרסה בשיטתיות ובעקבות תכנון מסודר, ומאז קום המדינה, במשך שנים, שימשה למגורים של עולים חדשים ממעמד כלכלי נמוך, בעיקר יהודים מצפון אפריקה. "מאורעות ואדי סאליב" (1956) – שהיו אז שיא התסיסה החברתית במדינה הצעירה במחאה על קיפוח – הובילו לדרישה לפנות את השכונה ולהורסה. באותה עת נראתה הדרישה בעיני הממשלה והעירייה כאחד כפתרון הנכון לבעיה החברתית והכלכלית הקשה של העיר. חלק מהבתים נהרסו, ואחרים יועדו לשמש קריית אומנים שמעולם לא קמה. בעקבות שנים של הזנחה והידרדרות פיזית של הבתים שנותרו, ננקטו עבודות פיתוח ונוצרו שטחים מגוננים שמכסים במתכוון את המורשת המקומית (תמונה 8). במקביל יזמה עיריית חיפה תוכניות חדשות למקום, וכבר ניתן לראות את הבנייה המסיבית המכסה את השכונה ללא כל זיקה למורשת התרבותית הפלסטינית של העיר.

תמונה 8. ואדי סאליב, 2017. צילום: אמנון בר אור

ג. שרידים של מבנים ישנים או גלי הריסות שבולטים על רקע השטחים המרוקנים המשמשים כמדשאות או כמגרשי חנייה גדולים

בית בודד, מבנה או אלמנט אדריכלי שיעדם אינו ברור והם אינם נראים קשורים לשטח שמפותח סביבם, מצביעים לא פעם על קיומם של חיים עשירים שהיו במקום ועל מבנים רבים שנהרסו. דוגמה לשרידים כאלה הם בית האצ"ל בפארק צ'ארלס קלור ובתי הג'אז באבו כביר, שניהם בתל-אביב.

בית האצ"ל

בתוך המדשאות הנרחבות של פארק צ'ארלס קלור נותרה "פליטת קולמוס" בודדה. שרידי מבנה מגורים מסוף המאה ה-19, האופייני לתחילת הבנייה של מנשייה, השכונה שנהרסה.

תמונה 9. בית האצ"ל ע"ש עמיחי פגלין (בית גידי), 2014. צילום: הסטודיו לשימור, אוניברסיטת תל אביב

לאחר מלחמת העצמאות נכנסו פליטים יהודים ועולים חדשים לגור בבתיהם הנטושים של הפלסטינים. המשפחה שהתגוררה בבניין הרעוע סירבה להתפנות למען מימוש הפרויקט השאפתני של עיריית תל-אביב, ועבודות הפיתוח שבוצעו סביב המבנה שסירב להינטש בפעם השנייה לא אפשרו עוד להורסו. בשלב מסוים הציעו משרד הביטחון והאדריכל אמנון שוורץ להנציח את כיבוש מנשייה ואת נפילת 41 לוחמי האצ"ל בקרבות על-ידי הפיכת הבית למוזיאון על שם קצין המבצעים של האצ"ל עמיחי פאגלין (גידי). כך נותר המבנה הפלסטיני עדות לשכונה שנמחקה. על גבי המבנה תכנן האדריכל תוספת "מודרנית" מזכוכית, הממחישה את מעשי הכיבוש והניכוס בשפה אדריכלית של "רכיבת" החדש על גבי חורבות הישן (תמונה 9).

פארק החורשות, אבו כביר

פארק החורשות הוא השם המעודכן שנתנה עיריית תל-אביב למרחב סביב סכנאת [שכונת] אבו כביר (ראו להלן), שבעבר היה מרכז הפרדסים של יפו. באזור זה היו "בתי פָּאָר" – בתי אמידים פלסטינים שנבנו כארמונות מפוארים על גבי באר המים ומתקני השאיבה להשקיית הפרדסים, שרובם היו בבעלות של המשפחות האמידות של יפו. עם הזמן נעקרו הפרדסים, ועל השטח נבנו שכונות חדשות. כעולה משמו של המקום, "פארק החורשות", לווה השינוי הפיזי של השטח גם בשינוי נרטיבי של שמו – שם ניטרלי ללא כל

תמונה 10. פארק החורשות, מבט לכיוון צפון-מערב. ברקע צריח הכנסייה הרוסית, 2018. צילום: הסטודיו לשימור, אוניברסיטת תל-אביב

זיקה היסטורית למורשת המפוארת של המרחב החקלאי בעבר. בתי הבאר הוזנחו ברובם, ושרידיהם משמשים אלמנטים דקורטיביים ובלתי-מוסברים בין הנטיעות החדשות של הפארק (תמונה 10).

ד. שטחים מרוקנים ומוזנחים שננטשו מתושביהם, והרשויות טרם חשפו לציבור תוכניות חדשות עבורם

קשה לזהות שטחים אלו במרכז העיר תל-אביב, אך ככל שנרחיק לשוליים, נוכל להבחין בשטחים שלעיתים יהיו מגודרים וחסומים למבט מהחוץ ולעיתים ייראו "ריקים".

אבו כביר

דוגמה לשריד המצוי בשטח מרוקן במזרחה של יפו, במקרה זה בתוך שדה בור מוזנח, הוא השריד היחיד שנותר מהריסות בתי סכנאת אבו כביר – הכינוי לשכונות הפועלים המצרים

תמונה 11. שרידים מבתי סכנאת אבו כביר, 2018. צילום: אמנון בר אור

שהגיעו לאזור במחצית הראשונה של המאה ה-19 בעקבות כיבושי מוחמד עלי (שמרד בשלטון העות'מאני). פועלים אלה היו הפרולטריון הזמין ביותר לעבודות כפיים עונתיות, דוגמת קטיף התפוזים. במקורו שכן המבנה בלב השכונה, ואולם בעקבות הריסתו של היישוב הבנוי ועקירת הפרדסים סביבו נותר השטח ריק ומוזנח (תמונה 11).

הרצון להרוס את אבו כביר נבע בעיקר מהזיכרונות הטראומטיים של היישוב היהודי, שספג אלימות מידי תושבי השכונה שניצבה על הדרך הראשית בין תל-אביב לירושלים. ברקע נראית הכנסייה הרוסית על שמו של פטרוס הקדוש, שנבנתה בשנת 1894 באזור שבו לפי האמונה הנוצרית קבורה טביתא – הנערה המתה שפטרוס הקדוש הקים לתחייה. בניגוד לבתי השכונה, אך בדומה למבנים אחרים בבעלות נוצרית, הכנסייה נותרה על תילה.

ה. חורשות קק"ל ובהן שרידים וחורבות

מאות כפרים פלסטינים נהרסו לאחר מלחמת 1948. חלקם מייד לאחר המלחמה, וחלקם מספר שנים מאוחר יותר. תושביהם גורשו מבתיהם ומעולם לא הורשו לשוב אליהם,

תמונות 12-13: שרידי כפר פלסטיני, פארק קנדה, 2017. צילום: אמנון בר אור

תמונה 14. מצבת קבורה מוסלמית בשטחו של כפר פלסטיני הרוס, פארק קנדה, 2017

ורבים מהם ומבני משפחותיהם מתגוררים ברחבי המדינה ובמחנות פליטים מחוץ לגבולות ישראל.

ביוזמת המדינה הועלמו רוב שרידי הכפרים, ועל גבי השטחים ההרוסים נטעה הקרן הקיימת לישראל יערות נרחבים, שאמורים להסתיר את האסון שהתרחש לאוכלוסייה הפלסטינית (הנִכְבָּה).

עמותת "זוכרות" מארגנת סיורים מודרכים למקומות אלו כדי לעורר את המודעות בקרב הישראלים, והתמונות המובאות כאן (תמונות 12-14) צולמו בסיור "זוכרות" בחורבות הכפרים המחוקים הנמצאים כיום בפארק קנדה. במקומות אלה אפשר להבין מה מסתתר

בין שורשי האורנים לא רק באמצעות הדרכה ועדויות, שכן חלק מהחורבות הפכו ל"פליטות קולמוס" אדריכליות. שרידיהם של מטעי הזיתים והשקדים, וכן משוכות הצבר, הם עיקר המורשת החקלאית הפלסטינית שנותרה (ויצמן, 2017).

בכל הדוגמאות שהובאו למעלה, שרידי התרבות המוחשיים שנותרו במקום – בשלמותם או בהריסותיהם – מספרים על מורשות תרבותיות לא־מוחשיות שלא נעלמו לחלוטין, שכן הן שמורות בזיכרונם של רבים מקרב הקהילה שהוגלתה. לעיתים השרידים המוחשיים מסמנים היטב גם את המורשת הלא־מוחשית של המוסלמים שנאלצו לעזוב, כמו למשל מסגד חסן בק במנשייה, ולעיתים המורשת מרומזת יותר ומצריכה התבוננות מעמיקה. ואולם אם כך ואם כך, גם כיום מותירים אותנו המרחבים שבהם נחוותה הטראומה חסרי אוריינטציה היסטורית ואורבנית וללא הבנה של "רוח המקום" (*genius loci*), שכן ניכר שנעשה בהם מאמץ להסתיר את העבר. עוצמתה של חוויה זו גוברת כאשר אנחנו מגיעים עם מטען תרבותי רלוונטי, כלומר עם ידע על ההיסטוריה של המקום ועל הטראומה שחוו תושביו. את האזורים הללו – המותירים לא פעם תחושת מועקה נפשית בלתי־מוסברת – אנו מכנים "מרחבי מבוכה".

מהו מרחב מבוכה?

מהו "הדלק הרגשי" המניע את ההסתרה ואת האיון? כדי לענות על שאלה זו עלינו לדבר על מבוכה. מבוכה היא החיבור בין האשמה לבושה. המבוכה נגלית בפנים ברגע שבו מתגלית ההסתרה. שם מתגלה הזיוף. כשההסתרה נחשפת, כשהסוד – שהוא כאמור גם סוד מעצמנו ולא רק מהזולת – הופך להיות גלוי, הכול נעצר, ואדמומיות מכסה את הפנים השורפות ממבוכה, כאילו הסוד הקבור הופך להיות אש המלחכת אותן.

הפסיכואנליזה אינה ממשיגה את מצב המבוכה כישות העומדת לעצמה, אלא רואה בה כזאת המנהלת מערכת יחסים וזיקות עם הבושה ועם האשמה. רגשות אלה, בושה ואשמה, ממוקמים בין היתר במרחב הנרציסטי, העוסק גם בחוויית הפגימות של העצמי. ניתן לומר שרגשות אלה הם שמניעים את ההכחשה ואת המחיקה של המציאות, משום שזו חושפת בנו היבטים שנתפסים פגומים. המבוכה מתרחשת כשהיבטים אלה – של אותה מציאות חבויה ומוכחשת – נחשפים, אם דרך פליטות קולמוס ואם במופעים אחרים.

פליטת קולמוס, פליטת פה, או בהגדרתה הפופולרית יותר "טעות פרוידיאנית", היא הגדרתו של פרויד מ-1901 לרמזים לקיומם של חומרים לא-מודעים שהודחקו או הוכחשו. ביטויים של רמזים אלה, על המבוכה המתלווה אליהם, עשויים להתרחש הן במרחב האישי והן במרחב הקבוצתי, ובשני המקרים מתלווה לתחושת המבוכה רצון עז להיחלץ ממנה. מרחבי המבוכה נוצרים במציאות שלרגע מסוים לא רק שאינה פתירה, אלא יוצרת מצוקה, סבל וחוסר מוצא – מעין מבוך נפשי. הפתרון האנושי הוא הדיסוציאציה, שבה הנפש מתעלמת מן המבוך באמצעות הריסתו, המדומיינת או המציאותית. דמותו של הערבי כרות הלשון בסיפורו של א"ב יהושע, "מול היערות" (יהושע, 1968), היא מטפורה ראויה. פתרון כזה יוצר מציאות מדומיינת, שבה המבוך אינו קיים. זאת עמדתו האומניפוטנטית של התינוק: ברצותו יבנה, וברצותו יהרוס או יעלים. זה הבסיס האשלייתי של ההכחשה, הדיסוציאציה וההסתרה, וזה המצע שעליו מתרחשת פליטת קולמוס (פרויד, 1901).

בבסיס המבוכה קיימת אפוא האשליה האנושית שניתן למחוק זיכרון. ההתפקחות מהאשליה מזכירה עקרב שמסתתר מתחת לאבן התודעה, מתנפל על האדם פתאום ומאיים לפגוע בו ולכבוש אותו מבפנים. זו חזרתו של המודחק של זיגמונד פרויד (Freud, 1962 [1896], 170). המושג שאנו מציעים כאן – "מרחב מבוכה" – הוא מרחב שבו אירעה טראומה, ולאחריה נעשה ניסיון מודע למחוק את העדויות הפיזיות להתרחשותה. המרחב הופך למרחב מבוכה כאשר עדויות פיזיות לאותה טראומה צצות פתאום במרחב, והמבוכה מופיעה כתגובה אנושית לאשליה שאפשר למחוק קטעי זיכרון.

מול פתרון זה עומדים הזיכרון והתודעה, שאינם מאפשרים באמת למחוק את זיכרון הטראומה. למעשה, בשיטוט במרחבי המבוכה הפיזיים ניתן להבחין ב"פליטות קולמוס" מרחביות: שרידי מבנים כגון מסגד חסן בק במנשייה או שרידי בתי הפּאָר באבו כביר, שמות רחובות ושכונות ששוננו משמותיהם הערביים לשמות עבריים אך הציבור עדיין משתמש בשם המוכחש (למשל, אבו כביר במקום תל כביר), או שרידי מבנים ומתקנים חקלאיים וצמחייה מקורית הכוללת משוכות צבר באזורים הכפריים. "פליטות קולמוס" אלו מבצבצות מבין ניסיונות המחיקה, מדגישות את הרובד הקבור תחתיהם, וחושפות את המבוכה במלוא מערומיה.

נקודת התייחסות אחרת למרחבי המבוכה היא דרך המושג "התקפה על החיבורים". ביון (Bion, 1959), בניסיונו לתאר תהליכי חשיבה ולמידה, דיבר על יצירה של חיבורים בין מרחבי חשיבה בנפש. חיבור זה, שאיכותו היא לרוב אסוציאטיבית, מאפשר מטפוריזציה

ומנטליזציה של המחשבה, ויצירת יותר ויותר מרחבים שיהיו שייכים לעצמי. זהו תנאי הכרחי לגדילה ולהתפתחות.

אך מה קורה אם בנפש ישנו אזור שמסכן אותה ומאיים לפרקה? הסובייקט שונא את אותם אזורים, וישאיר אותם אסורים לטרנספורמציה מנטלית. ביון (Bion) מכנה אזורים אלה "אזורים פסיכוטיים", בעיקר משום שלא עברו תהליכים של הסמלה, הפשטה ומנטליזציה. כאלה יהיו למשל אזורים בעלי איכות טראומטית. חרדת ההתפרקות והשנאה הקיימות כלפי ה"חומרים" הטראומטיים האלה, גורמות לנפש לנתק את החיבורים מאותן חוויות, ובכך למנוע מהן להפוך לחלק מהעצמי. כדי ליצור חיבורים חדשים לאזורים המודרים והמנוודים זקוק העצמי לסובייקט נוסף. סובייקט זה ישתמש בפונקציית ההכלה, ובכך יעזור לעצמי לעבד את החומרים המאיימים ולהפוך אותם לחלק ממנו. זהו, למשל, תפקידו של המטפל באדם שסובל מסינדרום פוסט-טראומטי.

דרכים להתמודד עם מרחב מבוכה

האם ניתן לאמץ את התהליכים הנפשיים הללו כשמתייחסים למרחבים חברתיים ותרבותיים? לדעתנו התשובה היא כן. אינטגרציה – חברתית או תרבותית – מחברת בין אלמנטים שיש ביניהם סתירות ופרדוקסים. הניסיון ליצור מרחבים היסטוריים ואדריכליים הומוגניים ובעלי נרטיב יחיד נידון לכישלון. כיצד אפשר אפוא ליצור חיבורים חדשים שיהפכו אזורים טראומטיים לחלק מהתודעה הקולקטיבית? כאן חוזרת לתמונה האדריכלות, וביתר דיוק – אדריכלות השימור. האם באמצעות התכנון, השימור והבנייה יכול האדריכל ליצור חיבורים חדשים?

אזורים בעייתיים בליבה של העיר הם לרוב תוצאה של מדיניות אורבנית מקומית מכוונת, והם תמיד "קורצים" ליזמים כשטחים לפיתוח נדל"ני מואץ, מתוך התנכרות מוחלטת לעבר או לטראומה שנחווה שם. באזורי טראומה רבים, ככל שזיכרונות העבר רוויים טראומות קשות יותר של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות, כך גוברת ההזנחה המכוונת, וזו תורמת לירידת ערכי הקרקע. במקביל גובר הלחץ היזמי "להציל בעזרת פיתוח חדש את המקום הריק [כביכול]" והמוזנח. הצורך בפיתוח מואץ יגבר בדרך כלל על האפשרות להתמודד עם העבר ולהנכיח אותו במרחב המתחדש.

פתרון אנושי שכיח הוא לנסות למחוק את מה שאיננו מעוניינים לזכור, לרוב על-ידי מחיקה טוטלית של מורשת העבר הדחויה, בניסיון לשנות את התודעה גם באמצעות שינויים פיזיים. כך למשל הזנחתה של העיר העתיקה בבאר שבע ושינויה לבלי הכר, או הרס כמעט מוחלט של חלקים היסטוריים בלב הערים רמלה ולוד. ואולם חברה שסובלת מזיכרונות טראומטיים אך שואפת להתפתח לטובת רווחת כלל תושביה ואיכות חייהם בהווה ובעתיד, חייבת לטפל גם בעברה המודחק ולתת לו מקום ראוי על סדר יומה, שאלמלא כן, כמו שאנו למדים מהפסיכואנליזה, היא תשחזר אותו עוד ועוד עד קץ הדורות, ללא יכולת להתגבר עליו ולחזור לחיים נורמטיביים.

לדעתנו, בטראומות קולקטיביות אלה ניתן לטפל, בין היתר, באמצעות תכנון אורבני ואדריכלי רגיש, שלצד הפיתוח מייחד תשומת לב לזיכרונות העבר הטראומטי. נוסף על עבודת התכנון והעיצוב האורבני והאדריכלי מוטל על המתכנן לקבל עליו אחריות לזיהוי המקום שהוא מתכנן כאזור פוסט-טראומטי הנושא ערכים מהעבר המשולבים עם זיכרונות קשים. לאחר הזיהוי עליו לגשת למציאת הכלים התכנוניים המכבדים את כלל המורשות התרבותיות שהיו במקום או שעודם בו. לפני כל התערבות פיזית בפצעים (הגלויים והנסתרים) במרחבי המבוכה, חובה על האדריכל המתכנן לחקור ולהכיר היטב את אנשי המקום ואת תרבותם בעבר ובהווה, וכן לחקור את תולדותיו של המקום תוך חשיפת המאורעות הטראומטיים שחוו תושביו, ושינו לחלוטין את ערכיו. הכרה והבנה של המורשת המוחשית והלא-מוחשית של המקום ושל תושביו יאפשרו להבין את חשיבות המכלול השלם של ערכי המקום בעבר, לשלבם בתכנון העתידי, ובכך לנסות להיחלץ ממרחב המבוכה.

סיכום

המודל שהוצע כאן מציע לשלב את ארגז הכלים של הפסיכואנליזה עם כלי העבודה של דיסציפלינות התכנון והשימור, כך שבאמצעות השימוש בכלי תכנון אורבניים מזה והניתוח הפסיכואנליטי מזה, ניתן יהיה לנסות ולטפל באזורים פוסט-טראומטיים אלה וליצור פתרונות שיאפשרו חיים עתידיים ראויים מתוך הכרה של מגוון הנרטיבים והתמודדות עם הערכים של תרבויות העבר.

מקורות

- אמנת ונציה, 1964. **אמנה בין לאומית לשימור ושיקום מונומנטים ואתרים** (תרגום מאנגלית: גיורא סולר ויעל אלף). [מקורו](#).
- ביון, וילפרד ר' (1961 / 1992). **התנסויות בקבוצות**. דביר.
- גלעד, משה (2022). כך הצלחנו להחריב את טבריה במו ידינו. **הארץ**, 3 במאי.
- גרוגא, שמואל (2011). לוביה ביער לביא: על שימור המורשת הפלסטינית הבנויה בישראל. בתוך ט' פנסטר וח' יעקובי (עורכים), **זיכרון, השכחה והבניית המרחב** (עמ' 177–209), ון ליר.
- וורגפט, נורית (2021). ומה עם הטראומה של הנכבה? **הארץ**, 24 במאי.
- וייס, יפעת (2007). **ואדי סאליב: הנוכח והנפקד**. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ויצמן, איל (2017). **ארץ חלולה: ארכיטקטורת הכיבוש של ישראל**. בבל.
- לביא, אביטל (2007). **נווה צדק. מקרה מבחן. טיים אאוט**, 16 באוקטובר.
- לה קפרה, דומיניק (2006). **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה**. רסלינג.
- מונטרסקו, דניאל (2020). **עיר שסועה לה יחדיו: דו־לאומיות בחיי היומיום ביפו**. בבל.
- מוריס, בני (1991). **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947–1949**. עם עובד.
- יהושע, א"ב (1968). מול היערות. בתוך **מול היערות: סיפורים**. הקיבוץ המאוחד.
- יזהר, ס' (2006 [1949]). **סיפור חרבת חזעה ועוד שלושה סיפורי מלחמה**. זמורה ביתן.
- פריד, זיגמונד (2013 [1912]). **טוטם וטאבו** (מבחר כתבים, ט) (תרגום מגרמנית ד"ר רות גינזבורג). רסלינג.
- פריד, זיגמונד (2009 [1921]). **פסיכולוגיה של ההמון ואנליזה של האני**. רסלינג.

פרויד, זיגמונד (1988 [1930]). **תרבות בלא נחת**. דביר.
פרויד, זיגמונד (2009 [1939]). **משה האיש והדת המונותאיסטית**. רסלינג.
שילה, שני (2009). **פינוי בינוי: כרוניקה של כשלון כלל-עולמי**. הארץ, 16 ביולי.
שרגאי, נדב (2022). **הנכבה: חשבתם שהזקנים מתו והצעירים שכחו**. המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 15 בפברואר.

Afek, Orna (2018) [The Split Narcissist](#): The grandiose self versus the inferior self. *Psychoanalytic Psychology* 35, 231–236.

Alpert, Judith, L. (2001) [No escape when the past is endless](#). *Psychoanalytic Psychology* 18, 729–736.

Even-Tzur, Efrat (2016). ["The road to the village": Israeli social unconscious and the Palestinian Nakba](#). *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 13, 305–322.

Freud, Sigmund (1962 [1896]). Further remarks on the neuro-psychoses of defence. In J. Strachey, A. Freud, A. Strachey, & A. Tyson (eds. & trans.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, III (1893-1897)* (pp. 159-188). London: The Hogarth Press.

Freud, Sigmund (1958 [1914]). Remembering, repeating and working-through (further recommendations on the technique of psycho-analysis II). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, XII (1911–1913)* (pp. 124-156). London: The Hogarth Press.

Halbwachs, Maurice, (1992 [1929]). *On collective memory*. University of Chicago Press.

ICOMOC (1964). International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice Charter 1964). *International Council on Monuments and Sites / Documentation centre*. [online](#).

ICOMOC (1994). The Nara document on authenticity. *International Council on Monuments and Sites / Documentation centre*. [online](#).

Rudden, Marie G. (2011). Comparative Psychoanalysis: Destructiveness, intersubjectivity, and trauma: The identity crisis of modern psychoanalysis by Werner Bohleber (Book Review). *Journal of the American Psychoanalytic Association* 59(3), 633–639.

Tarantelli, Carole Beebe (2003). Life within death: Towards a metapsychology of catastrophic psychic trauma. *International Journal of Psychoanalysis* 84, 915–928.

Ternes, Marguerite, Barry S. Cooper, & Dorothee Griesel (2020). The perpetration of violence and the experience of trauma: Exploring predictors of PTSD symptoms in male violent offenders. *International Journal of Forensic Mental Health* 19(1), 68–83.

Ziesemer, John, & Melanie Newton (2009). *The Neues Museum Berlin: Conserving, restoring, rebuilding, within the World Heritage*. E.A. Seemann verlag of Seemann Henschel GmbH & Co.

אמנון בר אור, אדריכל, בוגר אוניברסיטת פירנצה. בעל משרד לתכנון שימור אדריכלי ואורבני, פרופסור (אמריטוס) בבית הספר לאדריכלות ע"ש ד. עזריאלי באוניברסיטת תל אביב. מחבר הספר **זמן שימור** (הוצאת בבל, 2013).

דוא"ל: Amnon@baror-arc.com

גבי בוניט, פסיכולוג קליני ופסיכואנליטיקאי (MA). מנהל ויועץ סדנאות טוויסטוק ישראליות ובין-לאומיות. בעל בלוג ב"פסיכולוגיה עברית".

דוא"ל: gabib10@gmail.com